Doğal Dil İşleme ve Metin Madenciliği

Yapay Zekâ ve Veri Dersleri Rehberi · Kısım II: Yapay Zekânın Dalları

Metin ön işleme | Metin temsili | Dil modelleri | Dönüştürücüler | Metin madenciliği | Komşu dersler

Sercan KÜLCÜ · Giresun Üniversitesi · Bilgisayar Mühendisliği

© Sercan Külcü. Tüm hakları saklıdır. · Sunumun etkileşimli HTML sürümü: https://sercankulcu.github.io/files/ai_courses/sunumlar/Bolum_06_Dogal_Dil_Isleme.html

GİRİŞ

Ders Hangi Soruyu Sorar?

> **Bilgisayar insan dilini nasıl çözümler, anlar ve üretir?**

Doğal dil işleme, bilgisayarın insan dilini çözümlemesini, anlamasını ve üretmesini inceler; metin madenciliği ise büyük metin yığınlarından bilgi ve örüntü çıkarır. Dersin merkezinde metni sayılara çeviren **metin temsili** ve sıradaki sözcüğü tahmin eden dil modelleri vardır.

Bir bakışta

YAKLAŞIM dilbilim, istatistik ve derin öğrenme	**GİRDİ** metin	**ÇIKTI** etiket, çeviri, özet, yanıt
BAŞARI ÖLÇÜTÜ doğruluk, BLEU, insan değerlendirmesi	**MATEMATİK YÜKÜ** orta	**VERİ İHTİYACI** çok metin (derlem)

Kısa Tarihçe

1954
Georgetown-IBM deneyi: altmışı aşkın Rusça cümle otomatik olarak İngilizceye çevrilir.

1966
Weizenbaum'un ELIZA programı basit kalıp eşlemeyle bir terapisti taklit eder.

1990'lar
İstatistiksel yöntemler kural tabanlı sistemlerin yerini alır; IBM çeviri modelleri öne çıkar.

2013
Mikolov ve arkadaşlarının word2vec yöntemi sözcükleri anlamı yansıtan vektörlere gömer.

2017
Dönüştürücü (transformer) mimarisi tanıtılır; ardından BERT ve GPT gibi önceden eğitilmiş modeller gelir.

2022
Büyük dil modelleri sohbet arayüzleriyle geniş kitlelere ulaşır.

DERS

Temel Kavramlar

Belirteçleme
Metni sözcük ya da alt sözcük birimlerine bölmek.

Biçimbilim
Kök ve ek çözümleme; Türkçe gibi eklemeli dillerde kritik.

Sözcük torbası
Sırayı yok sayıp sözcük sayılarıyla metni temsil etmek.

TF-IDF
Belgede sık, derlemde seyrek sözcüklere yüksek ağırlık.

Sözcük gömmeleri
Anlamca yakın sözcükler vektör uzayında yakın durur.

Dil modeli
Sıradaki sözcüğün olasılığını tahmin eden model.

Varlık tanıma
Metindeki kişi, yer ve kurum adlarını bulmak.

Konu modelleme
LDA gibi yöntemlerle belgelerdeki gizli konuları bulmak.

Tipik İş Akışı

Örnek: Bir e-ticaret sitesi ürün yorumlarını toplar, metni belirteçlere ayırıp ekleri çözümler, yorumları önceden eğitilmiş bir dönüştürücüyle vektöre çevirir, olumlu ve olumsuz duygu sınıflandırıcısı eğitir ve F1 puanıyla ölçer. Sonuç, şikâyetlerin hangi konularda toplandığını gösterir.

DERS

Derste Neler İşlenir?

1. Düzenli ifadeler, belirteçleme, normalleştirme
2. Biçimbilim: kök bulma ve ek çözümleme
3. n-gram dil modelleri ve yumuşatma
4. Naive Bayes ve lojistik regresyonla metin sınıflama
5. Vektör anlambilimi: TF-IDF ve word2vec
6. Sözcük türü etiketleme ve gizli Markov modelleri
7. Varlık tanıma ve dizi etiketleme (CRF)
8. Sözdizimsel çözümleme: bağlılık ağaçları
9. Yinelemeli ağlarla dil modelleme
10. Dönüştürücüler, BERT ve önceden eğitme
11. Makine çevirisi ve BLEU ile değerlendirme
12. Konu modelleme (LDA) ve bilgi çıkarımı

Kazandırdığı beceriler

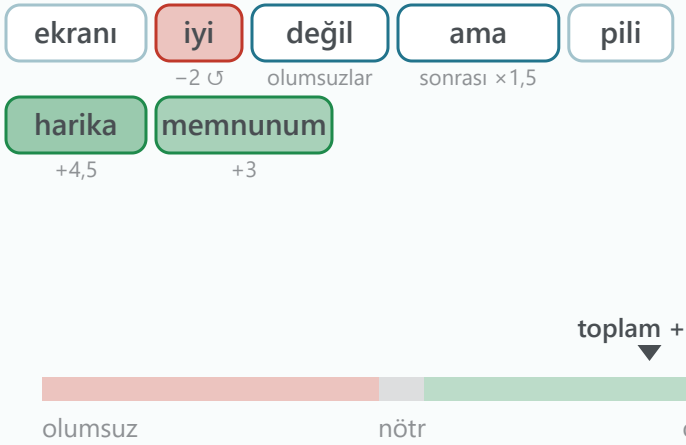
- spaCy ve NLTK ile metin işleme
- düzenli ifadelerle metin temizlemek
- Zemberek ile Türkçe biçimbilim
- Gensim ile sözcük gömmeleri
- Hugging Face modeline ince ayar
- F1 ve BLEU ile değerlendirme

Tipik bir dönemin akışıdır; sıra ve kapsam üniversiteden üniversiteye değişir.

DENE

Müşteri Yorumu Olumlu mu?

Bir e-ticaret sitesine günde binlerce yorum geliyor; olumsuzlar hemen müşteri hizmetlerine gitmeli. Hazır bir yorum seçin ya da kendiniz yazın; model sözcükleri tek tek puanlar.

5. Ekranı iyi değil ama pili harika, ...

Ekranı iyi değil ama pili harika, memnunum.

“değil” ve “-me” etkisini hesapla

7 sözcük, 3 tanesi duygu taşıyor.
Toplam puan **+5,5** → karar: **olumlu**

Bilgisayar metni önce **sözcüklere** böler, sonra her sözcüğe bir ağırlık verir. Türkçede “beğenmedim” gibi ekler anlamı tersine çevirir; dil işleme bu yapıyı modele öğretmek zorundadır.

KONUM

Ön Koşullar

Bu dersten önce bilinmesi yararlı olan dersler ve neden gerektikleri.

Ders	Neden gerekir
Yapay Zekâ	dil anlama ve üretme
Programlama	Python ile dizgi işleme, dosya okuma ve düzenli ifadeler
Veri Yapıları	sözlük, hash tablosu ve trie: sözcük dağarcığını tutmak için

KONUM

Bu Ders Sana Göre mi?

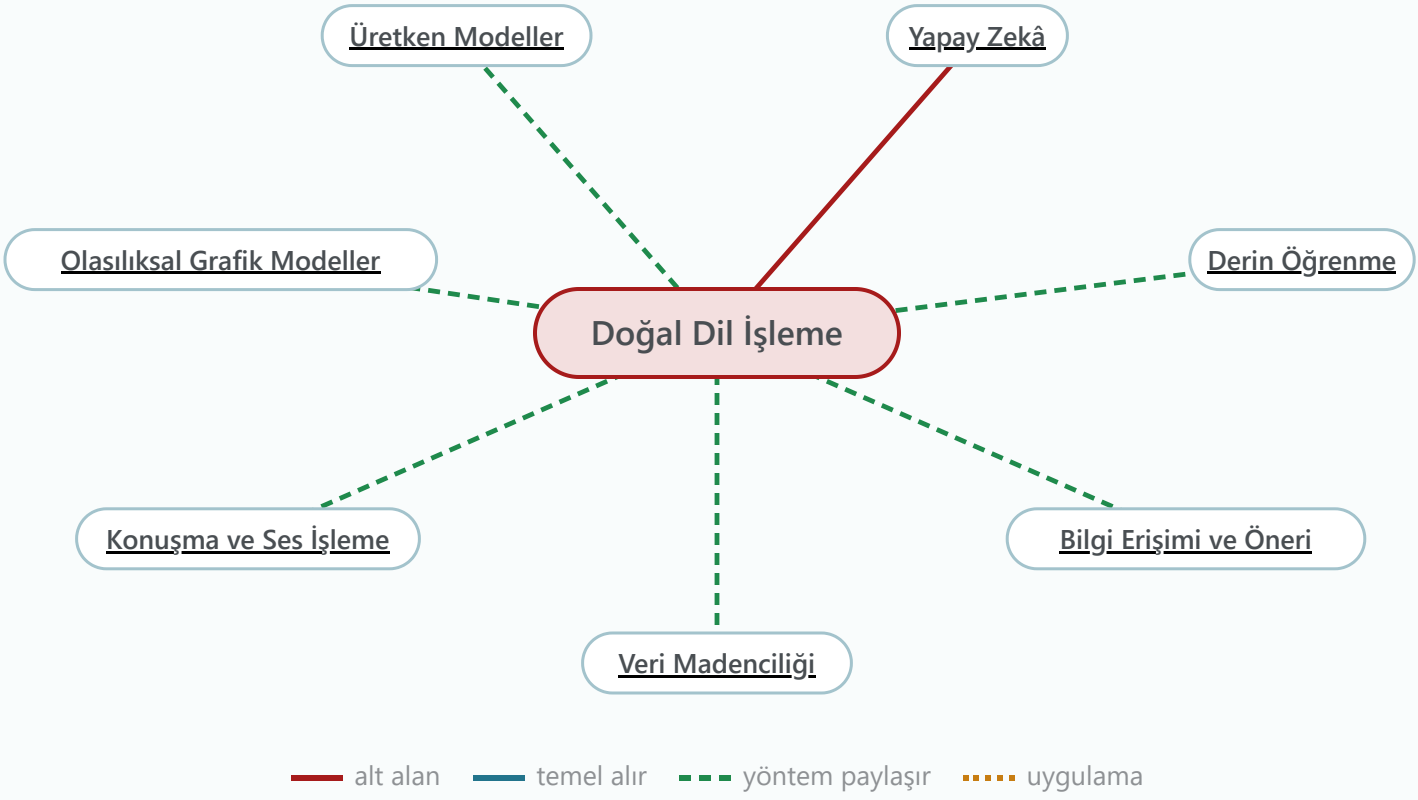
Kendine sor; "hayır" dediklerin için sağdaki sütun nereden başlayacağını gösterir.

Kendine sor	Hayırsa önce
Python'da dizgi işleyip düzenli ifadeyle metin arayabiliyor musun?	Programlamaya giriş, ardından düzenli ifadelere kısa bir giriş
Sözlük (hash tablosu) kullanarak sözcük sıklığı sayabiliyor musun?	Veri Yapıları dersindeki hash tablosu konusu
Koşullu olasılığı ve Bayes kuralını açıklayabiliyor musun?	Olasılık ve İstatistik
Bir sınıflandırıcıyı kesinlik, duyarlılık ve F1 ile ölçebiliyor musun?	Makine Öğrenmesi

Çoğuna "evet" diyebiliyorsan derse hazırsın; bir ya da iki "hayır" dönem içinde kapanabilir.

KONUM

Dersin Komşuları

ÖRTÜŞME

Örtüştüğü Dersler

İlişki	Ders	Ortak konu
alt alan	Bu ders, Yapay Zekâ dersinin alt alanıdır	dil anlama ve üretme
yöntem paylaşır	Derin Öğrenme ile yöntem paylaşır	sözcük gömmeleri, dönüştürücü (transformer) mimarisi
yöntem paylaşır	Olasılıksal Grafik Modeller ile yöntem paylaşır	saklı Markov modeli, koşullu rastgele alan
yöntem paylaşır	Üretken Modeller ile yöntem paylaşır	metin üretimi
yöntem paylaşır	Konuşma Tanıma ve Ses İşleme ile yöntem paylaşır	dil modeli, konuşmadan metne
yöntem paylaşır	Veri Madenciliği ile yöntem paylaşır	metin sınıflandırma, konu modelleme
yöntem paylaşır	Bilgi Erişimi ve Öneri Sistemleri ile yöntem paylaşır	metin temsili, TF-IDF, anlamsal arama

Ayrıştığı Noktalar (1/2)

Ölçüt	Doğal Dil İşleme	Konuşma ve Ses İşleme	Bilgi Erişimi ve Öneri
Temel soru	Bilgisayar insan dilini nasıl çözümler, anlar ve üretir?	Ses dalgasından sözcükler, konuşmacı ve olaylar nasıl çıkarılır?	Kullanıcıya en ilgili belge ya da ürün milyonlarca aday içinden nasıl getirilir?
Yaklaşım	dilbilim, istatistik ve derin öğrenme	akustik sinyal ve dil modeli	eşleme ve sıralama
Girdi	metin	ses dalgası	sorgu, belgeler, kullanıcı geçmişi
Çıktı	etiket, çeviri, özet, yanıt	metin, konuşmacı, ses olayı	sıralı sonuç listesi
Başarı ölçütü	doğruluk, BLEU, insan değerlendirmesi	sözcük hata oranı (WER)	kesinlik, duyarlılık, NDCG
Matematik yükü	orta	orta-yüksek	orta: vektör uzayı
Veri ihtiyacı	çok metin (derlem)	çok saatlik kayıt	çok etkileşim verisi

- **Konuşma ve Ses İşleme:** Konuşma tanıma ses dalgasından metne ulaşır; NLP metin elde edildikten sonra anlamı çözümler.
- **Bilgi Erişimi ve Öneri:** Bilgi erişimi sorguya en ilgili belgeyi getirir; NLP belgenin içindeki dili ayrıntılı olarak çözümler ve üretir.

Ayrıştığı Noktalar (2/2)

Ölçüt	Doğal Dil İşleme	Veri Madenciliği	Üretken Modeller
Temel soru	Bilgisayar insan dilini nasıl çözümler, anlar ve üretir?	Büyük veri yığınlarındaki gizli ve işe yarar örüntüler nasıl bulunur?	Bir model gerçek veriye benzeyen yeni örnekleri nasıl üretir?
Yaklaşım	dilbilim, istatistik ve derin öğrenme	keşfe dayalı çözümleme	veri dağılımını öğrenme
Girdi	metin	büyük tablo ya da işlem verisi	çok büyük, çoğu etiketsiz veri
Çıktı	etiket, çeviri, özet, yanıt	kural, küme, aykırı değer	yeni örnek: görüntü, metin, ses
Başarı ölçütü	doğruluk, BLEU, insan değerlendirmesi	ilginçlik, destek, güven	gerçekçilik ve çeşitlilik (FID vb.)
Matematik yükü	orta	orta	yüksek
Veri ihtiyacı	çok metin (derlem)	çok	çok fazla

- **Veri Madenciliği:** Veri madenciliği her tür veride örüntü arar; bu ders dilin kendine özgü yapısını (sözcük, ek, cümle) işler.
- **Üretken Modeller:** Üretken modeller görüntü ve ses dahil her türlü örnek üretir; NLP dili anlama ve çözümleme görevlerini de kapsar.

UYGULAMA

Uygulama Alanları

Makine çevirisi
Diller arasında otomatik çeviri.

Duygu çözümlemesi
Yorum ve paylaşımlardaki tutumu bulmak.

Soru yanıtlama
Belgeden ya da bilgi tabanından yanıt bulmak.

Özetleme
Uzun metni kısa ve öz hâle getirmek.

Sohbet asistanları
Kullanıcıyla doğal dilde konuşan sistemler.

Belge sınıflandırma
Haber, dilekçe ya da e-postayı konusuna ayırmak.

UYGULAMA

Riskler ve Etik

Uydurma (halüsinasyon)
Dil modelleri var olmayan kaynakları akıcı biçimde uydurur; ABD'de avukatların mahkemeye uydurma içtihat sunduğu davalar oldu.

Gömmelerdeki kalıp yargılar
Gömmeler "erkek-programcı, kadın-ev hanımı" benzetmesi kurar; çeviri sistemleri cinsiyetsiz "o"yu kalıp yargıyla çevirir.

Az kaynaklı diller
Modeller en iyi İngilizcede çalışır; Türkçe ve verisi az dillerde aynı sistem belirgin biçimde daha çok hata yapar.

Metinle gözetim
E-posta, mesaj ve paylaşımlar kişisel veridir (KVKK); metin madenciliği kişileri izlemek ve fişlemek için de kullanılabilir.

Ayrıntılı tartışma: Açıklanabilir Yapay Zekâ ve Yapay Zekâ Etiği.

UYGULAMA

Araçlar ve Örnek Veriler

Araçlar ve kütüphaneler

NLTK | spaCy | Hugging Face Transformers | Gensim | Stanza | Zemberek (Türkçe)

Tanınmış veri setleri

Penn Treebank | CoNLL-2003 | SQuAD | GLUE | IMDb film yorumları | Wikipedia dökümleri

UYGULAMA

Sık Karıştırılanlar

Yaygın düşünce	Doğrusu
Model metni insan gibi anlar.	Dil modelleri istatistiksel örüntü öğrenir; akıcı metin her zaman doğru ya da tutarlı değildir.
İngilizce için yapılan her yöntem Türkçede de çalışır.	Eklemeli Türkçede bir kök yüzlerce biçim alır; belirteçleme ve biçimbilim ayrı ele alınır.
Büyük dil modelleri çıkınca klasik NLP bitti.	TF-IDF, düzenli ifadeler ve küçük modeller hâlâ hızlı, ucuz ve çoğu iş için yeterlidir.
Metin madenciliği sözcük saymaktır.	Sayım başlangıçtır; varlık, ilişki ve konu çıkarmak dilin yapısını gerektirir.

SONRASI

Bu Dersten Sonra

Bu dersi temel alan ya da genişleten dersler

Bu ders çoğunlukla uç noktadır; öteki dersleri temel alır.

İlgili meslekler

NLP mühendisi | Hesaplamalı dilbilimci | Veri bilimci | Arama ve öneri mühendisi | Araştırmacı

NLP'den sonra konuşma tanıma ile sözlü dile, bilgi erişimi ile anlamsal aramaya, üretken modeller ile büyük dil modellerinin iç yapısına geçilebilir. Açıklanabilir YZ ve etik dersi ise dil modellerinin yanlılık ve güvenilirlik sorunlarını ele alır.

SONRASI

Kaynaklar

- Jurafsky ve Martin, *Speech and Language Processing*, 2. baskı, Prentice Hall, 2009.
- Manning ve Schütze, *Foundations of Statistical Natural Language Processing*, MIT Press, 1999.
- Bird, Klein ve Loper, *Natural Language Processing with Python*, O'Reilly, 2009.
- Eisenstein, *Introduction to Natural Language Processing*, MIT Press, 2019.
- Vaswani ve ark., "Attention Is All You Need", *Advances in Neural Information Processing Systems* 30, 2017.

Son

Bölüm 6: Doğal Dil İşleme ve Metin Madenciliği

← Önceki bölüm · Alanın haritası · Sonraki bölüm →